

Cecylia Galilej

Synonimia w XVII-wiecznych poradnikach rolniczych Jakuba Kazimierza Haura (rzeczowniki)

Prace Językoznawcze 18/4, 31-50

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Cecylia Galilej
Lublin
e-mail: cgalilej@kul.lublin.pl

Synonimia w XVII-wiecznych poradnikach rolniczych Jakuba Kazimierza Haura (rzeczowniki)

Synonymy in the seventeenth century agricultural guides by Jakub Kazimierz Haur (nouns)

The article discusses the problem of noun synonyms in the seventeenth-century agricultural guidebooks by Jakub Kazimierz Haur. The research focused on two important aspects: 1) similarity of meaning between synonyms (the semantic criterion), and 2) interchangeability of synonyms (the criterion of context). A detailed analysis shows that in addition to the basic distinction between full and partial synonyms there are several various combinations of synonyms that were created on the basis of two main criteria, which are used in a description of synonymy.

Słowa kluczowe: synonimia, synonim całkowity, synonim częściowo bliskoznaczny, synonim znaczeniowy, synonim stylistyczny

Key words: synonyms, full synonym, partial synonym, semantic synonym, stylistic synonym

Zjawisko synonimii – jednej z najważniejszych relacji semantycznych – interesuje zarówno językoznawców, jak i badaczy innych dziedzin naukowych (np. logików) (Mika i in. 1998: 55). Choć pozornie wydaje się ono nieskomplikowane i łatwe do opisu, sprawia wiele trudności w rozpoznawaniu i klasyfikowaniu różnorodnych powiązań semantycznych zachodzących między wyrazami bliskoznacznymi. Podstawową czynnością jest przede wszystkim ustalenie znaczenia badanych leksemów. Okazuje się wówczas, że „Sto-
pień podobieństwa znaczeniowego między synonimami zawsze jest wysoki, może być jednak różny w różnych przypadkach. Ważne jest, by jednostki, które pozostają ze sobą w relacji synonimii, miały wspólną pewną istotną część znaczenia i cechowały się podobnym zakresem użycia, tzn. by mogły być odniesione do tych samych zjawisk i obiektów” (Rudnicka 2006: 266).

W wyniku przyjęcia takiego stanowiska wylaniają się dwa istotne aspekty badań oraz sformułowane na ich podstawie kryteria: 1) podobieństwo znaczeniowe synonimicznych jednostek wyrazowych (kryterium semantyczne) oraz 2) wzajemna wymienialność synonimów (kryterium kontekstowe) (Skorupka 1954: 8; Cegiela, Markowski 1986: 381; Polański 1993: 534; Mika i in. 1998: 55). Nie są to kryteria opracowane już w wersji ostatecznej, „jednoznaczne i niezawodne” (Cegiela, Markowski 1986: 381), umożliwiają jednak wprowadzenie elementarnego podziału na synonimy całkowite (pokrywające się znaczeniowo i wymienialne kontekstowo), częściowe (niezupełnie pokrywające się treściowo i nie zawsze wymienne) lub synonimy pozorne (mające niewiele cech wspólnych), jak również pozwalają na wnikliwsze obserwacje synonimów.

Materiał badawczy w niniejszym artykule stanowią rzeczowniki, układające się w pary lub ciągi synonimiczne, wynotowane z trzech popularnych XVII-wiecznych poradników rolniczych Jakuba Kazimierza Haura, wieloletniego zarządcy dóbr magnackich, autora traktatów o tematyce agrarnej¹. Tożsamość semantyczną użytych przez Haura bliskoznaczników uwidaczniają przytaczane definicje, tworzone na podstawie słowników: staropolskiego [SStp], polszczyzny XVI wieku [SXVI], Lindego [SL], wileńskiego [SWil], warszawskiego [SW] oraz słownika Doroszewskiego [SDor]. Nierzadko jednak relacje podobieństwa znaczeniowego między leksemami poświadczą wyłącznie kontekst ich użycia, który w przypadkach wątpliwych (np.: braku hasła w słowniku lub nieostrego znaczenia wyrazu) rozstrzyga o typie bliskoznaczności. Omawiane synonimy zostały pogrupowane w pary lub ciągi zarówno w wyniku ustaleń na poziomie formalnym (słownikowym), jak i tekstowym (kontekstowym). Analizie zostały poddane przede wszystkim synonimy różnordzenne, stanowiące większą część zebranego materiału. Synonimów równordzennych tworzących samodzielne pary jest mniej. Ponadto odnotowane w niektórych ciągach bliskoznaczniki współnordzenne pojawiają się jako warianty takich jednostek wyrazowych, które tworzą parę synonimiczną z innym bliskoznacznikiem różnordzennym (np.: *byczek* – *cielec* // *ciotek*). Omawiany materiał zawiera różne typy leksemów (ogólno-

¹ Jakub Kazimierz Haur (1632–1709), urodzony w Warszawie w rodzinie mieszczańskiej, nobilitowany w latach 60. XVII w., większość życia spędził w służbie na dworach magnackich jako zarządca majątku. Doświadczenie oficjalisty dworskiego uzupełnił trwającymi kilka lat podróżami po Europie Zachodniej, podczas których zetknął się z najwybitniejszymi dziełami literatury. Długoletnia praktyka w zarządzaniu dobrami ziemskimi oraz wiedza zdobyta podczas podróży ukształtowały jego warsztat pisarski i przyczyniły się do powstania popularnych przez dwa wieki traktatów o tematyce rolniczej: *Ekonomika ziemiańska generalna* (Kraków 1675); *Ziemiańska generalna ekonomika* (Kraków 1679); *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomij ziemiańskiej* (Kraków 1689).

polskie i gwarowe, zapożyczone, nacechowane stylistycznie i neutralne, specjalistyczno-środowiskowe oraz rzadkie, osobliwe), które Haur traktuje jako synonimy i w tej funkcji używa w utworach. Fakt, iż występują u Haura wyżej wymienione tak różne typy wyrazów z jednej strony pokazuje sposób powstawania synonimów, tj. poprzez „przenikanie do języka ogólnego słów zapożyczonych, regionalizmów i wyrazów gwarowych” (Plóciennik, Podlaska 2006: 269), z drugiej zaś może zaprzeczać jednoznaczności rzeczowników tworzących pary synonimiczne ze względu na ich różnorodne nacechowanie (Mika i in. 1998: 56; Rudnicka 2006: 266). W poniższym opracowaniu, które przedstawia materiał historyczny, często trudny do precyzyjnego określenia dawnego znaczenia, do zbioru synonimów zostały włączone wszystkie wcześniej wymienione typy leksemów z następujących względów: 1) należą one do określonego, tj. tego samego pola znaczeniowego, 2) sam Haur traktuje je jako bliskoznaczniki i w tej funkcji ich używa, 3) dane leksykograficzne poświadczają, że omawiane synonimy były w systemie językowym XVII w. znane, może nawet rywalizowały ze sobą. Układ zamieszczonych poniżej par lub ciągów synonimicznych ma charakter zbliżony do tematycznego, a nie alfabetyczny, co w pewnym stopniu oddaje walory treściowe omawianej leksyki, przybliżając nieco klimat dzieł Haura.

1. Synonimy całkowite (jednoznaczniki)

Do poniższej grupy należą wyrazy równoznaczne, które spełniają dwa wcześniej wymienione kryteria: 1) semantyczne (tzn. mają w dużym stopniu wspólne znaczenie) oraz 2) wymienności kontekstowej (tj. mogą być stosowane wymiennie we wszystkich kontekstach). Przykłady synonimów całkowitych:

dziedzic – pan

dziedzic ‘właściciel majątku ziemskiego, dziedziczny pan jakichś dóbr’, np.: *A jako każdy dziedzic będzie wiedział, czego mu nie dostaje i czego się będzie miał upominać, tak też pan arendarz albo urzędnik musi tego wszystkiego przestrzegać, aby to, co należy według inwentarza w całe zachował i oddał* EZ.3; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (daw.);

pan ‘dziedzic, właściciel majątku ziemskiego’, np.: *Krowa faskowa abo całkową, od której faska masła ma być panu oddana* Ez.120; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (hist.);

kokosz – kura

kokosz ‘kura, kwoka’, np.: *Kokoszy aby od roku do roku i przez całą zimę swój niostły owoc, przez lato dojrzałych pokrzyw [nazbierać, ususzyć i im sypać]* Ek.35; *Kokoszom, aby sytnej zubi nie dawano* Sk.120; *Na szaleństwo czarną kokosz na dwoje rozdarszy co prędzej na głowę przyłożyć* Sk.399; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kura ‘samica koguta domowego’, np.: *Kury pośladem karmić i gołębie* Ek.96; *Poddani przy szczupłej swojej paszy zwykli się z dworem na kury od sztuki swego bydła jednać* Sk.541; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

byczek – cielec //ciołek

byczek ‘zdr. od *byk*, podrosły, roczny samiec krowy’, np.: [Z przychówku] *na byczki zostawić niektóre [...]* EZ.123; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

cielec ‘podrosły, roczny samiec krowy, byczek’, np.: *Cielców młodych, które jeszcze nie wiadome jarzma, w jesieni przy starym sprzężaju zaprawują do roboty* Sk.86; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*przestarz.*);

ciołek ‘podrosły, roczny samiec krowy, byczek’, np.: *Obrzynanie wszelakiego bydła, mianowicie ciołków, baranów, kozłów i wieprzów najlepiej w kwietniu na samym miesiącu odprawiać schodzie* Sk.93; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

pasieka – pszczelnik

pasieka ‘miejsce, gdzie ustawione są blisko siebie ule’, np.: [Tytuł] *O pasiece albo pszczelniku* Ek.136; [Dozór] *pasiek osadzonych i pustych (...)* Ek.105; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

pszczelnik ‘pasieka, miejsce, gdzie ustawione są blisko siebie ule’, np.: *O pasiece abo pszczelniku* Ek.136; *Na pszczelnik [ile podczas rojenia pszczół] trzeba mieć pilne baczenie* EZ.220; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*daw.*).

Wspólnotę semantyczną Haurowych jednoznaczników najwyraźniej ilustrują zestawienia synonimów, z których jeden ma pochodzenie rodzime, a drugi obce (zwykle łacińskie lub niemieckie):

rolnictwo – agrykultura

rolnictwo ‘dział gospodarki obejmujący uprawę roślin, ogrodnictwo i hodowlę zwierząt’, np.: [O wygodach życia ziemiańskiego] [...] *Święci oni Patryjarchowie, którzy prawie najpierwsi będąc rolnictwa profesorami, za największe błogostawieństwo Boskie oneż być poczytali* Ek.7; SStp, SXVI, SL (*rolnictwo*), SWil, SW, SDor (*rolnictwo*);

agrykultura ‘uprawa roli’, np.: *Z wielu poważnych racyj agrykultura alias ziemiańskie gospodarstwo wysokie ma swoje zalecenie [...]* Ek.Zalecenia dla Czytelnika; *Z agrykultury niemałe zebrali dostatki i bogactwa starożytni oni święci patriarchowie, Abraham, Lot, Jakub, Job i dlatego ją za wielkie błogostawieństwo Pańskie być poczytali* EZ.1; SStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW, SDor (*brak*);

owoc – frukt

owoc ‘jadalna część roślin, drzew i krzewów’, np.: *Gdy owoce trzęsą, słomy pod drzewa naścielą, aby się nie tłukły* Sk.70; *Rwane owoce trwalsze niż trzęsione* Sk.73; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

frukt ‘owoc’, np.: [Zalecenie] *Frukty dojrzałe, jako to porzyczki, agrest, wiśnie [...]* *na domową swoją wyprawiać potrzebę* Ek.110; SStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW, SDor (*daw.*);

sążeń – orgia

sążeń ‘miara długości licząca ok. 190 cm’, np.: *Orgia albo sążeń jest, kiedy człowiek obie ręce jako może najlepiej wyciągnie, tedy od końca przedniego palca jednego aż do drugiego uczyni orgiam [...] EZ.25; SSStp, SL, SWil, SW, SDor (hist.);*

orgia ‘miara długości licząca ok. 190 cm’, np.: *Orgia albo sążeń jest, kiedy człowiek obie ręce jako może najlepiej wyciągnie, tedy od końca przedniego palca jednego aż do drugiego uczyni orgiam [...] EZ.25; SSStp (brak), SXVI (brak), SL (brak), SWil (brak), SW (brak), SDor (in. znacz.);*

laska – virga

laska ‘miara długości używana przez stawiarzy licząca 7,5 łokcia lub 15 łokci’, np.: *Virga albo laska (ma dwie pertyki) Ek.25; Morga zaś lasek abo prętów 30 EZ.25; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (in. znacz.);*

virga ‘miara długości używana przez stawiarzy licząca 7,5 łokcia lub 15 łokci’, np.: *Virga albo laska (ma dwie pertyki) Ek.25; SSStp (brak), SL, SWil, SW (brak), SDor (in. znacz.);*

sitówka – jarlaczka

sitówka ‘jarlaczka, jagnię tegoroczne’, np.: *Młode poznasz owce, sitówki, jarlaczki, kiedy dwa zęby na przód u spodu mają [...] Ek.126; SSStp (brak), SL, SWil, SW, SDor (in. znacz.);*

jarlaczka ‘jagnię tegoroczne, owca tej wiosny urodzona, wyraz poch. niem.’, np.: *Sposób jako młode poznać owce, sitówki, jarlaczki, znać kiedy dwa zęby wielkie naprzód u spodu mają, którym każdego roku do czterech lat po dwa po stronach wyrastają, do zupełnej liczby ośmi zębów. Tak też idą i cejtaki właśnie EZ.126; SSStp (brak), SXVI (brak), SL, SWil, SW, SDor (brak);*

ewentualnie oba synonimy są zapożyczeniami:

korda – sznur

korda ‘miara długości licząca 43,2 m, sznur, wyraz poch. łac.-grec.’, np.: *Sznur albo korda ma w sobie lasek 3, pertyk 6, łokci 45 Ek.25; SSStp (brak), SXVI (brak), SL, SWil, SW (stp.), SDor (brak);*

sznur ‘polska miara długości licząca 10 prętów, 75 łokci, tj. 43,2 m, wyraz poch. niem.’, np.: *Łan niemiecki ma w sobie cztery sznury wszerek, a wzdłuż sznurów 90. Sznur zasię jeden ma w sobie pręty trzy Ek.25; SSStp (‘sznur ciesielski do odbijania linii prostej na pniu drzewa’), SL, SWil, SW, SDor (hist.).*

Panuje ogólne przekonanie, że synonimy całkowite występują rzadko, tworząc przede wszystkim pary bliskoznaczników. W bardziej skomplikowane ciągi synonimiczne nie łączą się ze względu na trudności w spełnieniu obu wskazanych kryteriów (Mika i in. 1998: 56). W dziełach Haura spotyka się niekiedy zestawienia więcej niż dwu synonimów, co można tłumaczyć poradnikowym charakterem jego utworów – obszernych, zróżnicowanych leksykalnie, specjalistycznych (tj. poradnikowych, protoencyklopedycznych)

opracowań rolniczych, zawierających, jak już było wspomniane, różnorodne typy wyrazów (m.in. ogólnopolskie, gwarowe, zapożyczone), np.:

chłop – kmić – rolnik

chłop ‘w społeczeństwie feudalnym człowiek najniższego stanu, rolnik, wieśniak, włościanin’, np.: *Chłopów na roli będących, mianowicie kmićców, zagrodników, którzy by podupadli przez jakie nieszczęście albo przez jaki niedostatek, dwór powinien suplementować ziarnem albo też samym zasiewem* Ek.112; *Kiedy chłop uczy rozumu urzędnika, gotowe ma nad nim panowanie* Ek.67; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kmić ‘rolnik, włościanin, chłop’, np.: *Kmić, który nie zasieje, już wiary niegodzien, a we zły głód pan go nie założy, ani mu co zborguje* Ek.27; *Jak kmićcia całego osadzić* Sk.42; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (inf. def: w okresie średniowiecza);

rolnik ‘gospodarz rolny, kmić, chłop’, np.: *Najpierwszy rodzic nasz Adam, także synowie jego, byli rolnikami [...] Ek.Zalecenie dla Czytelnika; Sam Chrystus, Zbawiciel nasz, swego Przedwiecznego Ojca rolnikiem nazywa w Ewangelijej [...] Ek.Zalecenie dla Czytelnika; Gdy zaś który rolnik ma trzech albo dwóch synów, niektórych niech przy sobie do roli aplikuje [...] Ek.66; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

powinność – robocizna // robota

powinność ‘pańszczyzna, danina’, np.: [Tytuł] *O poddanych i ich powinnościach* Ek.65; [W inwentarzu dworskim] *Powinności poddanych podług zwyczaju której majątności [...] opisać dostatecznie trzeba* Ek.Modelusz156; [Młynarz] *aby z siekierą według ustawy i powinności do dwora chodził* Ek.41; SStp, SXVI (‘robota pańszczyzniana’), SL, SWil, SW, SDor (*hist.*);

robocizna ‘powinność wykonania konkretnej pracy na rzecz dworu ciężąca na poddanych, pańszczyzna’, np.: [Chłopów] *nie ciemiężyc podatkami i robocizną* Ek.64; [Podczas żniw chłopów] *według dawnego zwyczaju miarkować i konserwować potrzeba na pięćdniową w tygodniu robociznę* Sk.77; [Zalecenie, aby] *Podwod i robocizny jeśli na jakie cum detrimento poddanych extraordynaryje nie odrywano albo nie najmowano cudzej dziedziny EZ.201; SStp, SXVI (‘czynsz zamiast pańszczyzny’), SL, SWil, SW, SDor (*hist.*);*

robota ‘pańszczyzna’, np.: *Roboty piesze gospodarskie przez różnych ludzi i rzemieślniki, aby odprawowano ma doglądać włodarz, ile podczas złej chwile, a naprzód koło grodzy, ciosiołki, guntów robienia, gwoździ, różnych statków ręcznych przysposobiania, gnojów wymiatania, młócenia, przedzenia przędzy, parkanów naprawiania [...] Ek.122; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*in. znac.*);*

mleczno – mleko – nabiał

mleczno ‘mleko’, np.: *Ugorowa pasza bardziej pożyteczna co się tycze do mleczna* Sk.92; [O robieniu sera] *Z wolna w garcach przy ogniu węglastym ogrzewać mleczno [...] Sk.101; SStp, SXVI, SL, SWil, SW (*stp.*), SDor (*daw.*);*

mleko ‘płyn z udoju zwierząt hodowlanych’, np.: *Mleko z wydojenia aby z czystych skopków w czyste naczynie przez gęstą chustę przeprawiano i w przykryciu aby zawsze było* Ek.32; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

nabiał 'mleko', np.: *Nabiały tak od krów, jako i od owiec trzy razy na dzień spuszczać [...] Ek.32; Dla bydła rżyska ochraniać, aby się dobrze na poparcie nabiału, który w zimie szczupleje, nasyciło Sk.56; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

browar – mielcuch – ozdownia – słodownia

browar 'zakład warzenia piwa, mielcuch, wyraz poch. niem.', np.: [Podtytuł] *Co względem browaru EZ.201; [Zalecenie, by sporządzać rachunki] Z urodzaju zbóż różnych, z jarzyn ogrodnych i nasienia, z sadów, z browarów, z karczmy [...] EZ.201; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

mielcuch 'budynek lub pomieszczenie do suszenia słodu, słodownia, ozdownia, browar, wyraz poch. niem.', np.: [Tytuł] *O browarze albo o mielcuchu EZ.104; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (daw.);*

ozdownia 'suszarnia słodu, słodownia, mielcuch', np.: *Ozdownia aby opodal innych budynków była zbudowana dla ognia [strzeż Boże] przypadku EZ.104; Len świeży suszyć trzeba w piekarni albo dla ostrożności ognia w ozdowni Sk.82; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (brak);*

słodownia 'pomieszczenie do suszenia słodu, ozdownia, mielcuch', np.: [Ziarno na sład do warzenia piwa] *do ozdownie albo słodowni wynieść, które ziarna pilnym i ustawicznym dozorem ostrożnie suszyć [...] EZ.106; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

naczynie – potrzeby – statki

naczynie 'narzędzie, przyrząd do wykonania jakiejś czynności', np.: *Naczynia i potrzeby wszelkie [...] tak mają być sporządzone Ek.62; Sprzęty gospodarskie, polne, dworskie i folwarczne, gospodarski sprzęt i naczynia Ek.37; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (daw.);*

potrzeby 'przybory, naczynia, sprzęt', np.: *Naczynia i potrzeby wszelkie [...] tak mają być sporządzone Ek.62; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

statki 'naczynia, przybory', np.: *Kuchenne statki, kotły, szafliki, konwie, garce różne i inne przynależyte potrzeby zawczasu mają być sporządzone [...] Ek.62; Statki wszelkie młyńskie porządne mieć powinien młynarz, tak do młynnych potrzeb, jako też i do budynków [...] EZ.142; SStp, SL, SWil, SW, SDor (daw.);*

stok – źródł – źródło // źródliko

stok // *sztok* (postać *sztok* z tzw. szadzeniem) 'źródło, potok, wyraz poch. niem.', np.: *Miejsce dla łąki niskie dla wilgoci przy rzece i stoku najlepsze Ek.51; Żywe gdzie się znajdują źródlika albo sztoki, aby daremno nie szły strumieniami i te miejsca, gdzie iść powinny na przyczynienie wody i pożytek stawów i młyna, te przekopaniem do swego kierować miejsca i meatu EZ.147; SStp (brak), SL, SWil, SW (stp.), SDor (daw.);*

źródł 'źródło', np.: *Na którym się miejscu dobrowolnie sztoki pokażą, ocembrować je okopawszy ziemią, aby ludzie mieli swoją do czerpania wygodę, wodę sztokową, źródłem i zdrojem nazywają ludzie, jakoż taka najzdrowsza woda EZ.17; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

źródło 'naturalny wypływ wody na powierzchnię ziemi', np.: *Źródła albo rzeki aby im nie zamarzły, przeregle częste czynić potrzeba Ek.83; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

źródliśko ‘źródło’, np.: *Żywe gdzie się znajdują źródliska albo sztoki, aby daremno nie szły strumieniami i te miejsca, gdzie iść powinny na przyczynienie wody i pożytek stawów i młyna, te przekopaniem do swego kierować miejsca i meatu* EZ.147; SSStp (brak), SL, SWil, SW, SDor (przestarz., dziś książk.).

2. Synonimy częściowo bliskoznaczne

Do tej grupy należą pary lub ciągi leksemów, które są znaczeniowo podobne, ale nie równoznaczne, mające podobny zakres użycia oraz duże możliwości wymiany kontekstowej. Pod tym względem wyróżniają się u Haura zestawienia wyrazów oparte na mechanizmach morfologicznych, opierające się na tych samych rdzeniach wyrazowych. Są to:

a) pary synonimiczne łączące się na zasadzie relacji: wyraz podstawowy – zdrobnienie, np.:

ceber – cebrzyk

ceber ‘duże drewniane naczynie z uchami do noszenia wody lub trunków’, np.: *Dla łączniejszego gatunkowania ryb trzeba mieć wanny, katki, cebry* Sk.142; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

cebrzyk ‘zdr. od *ceber* // *cebr*, naczynie drewniane do przechowywania wody, serwatki’, np.: *Mieć na folwarku jakie osobliwe naczynie – cebrzyk albo szaflik, który wewnątrz wszytek smołą osmolić, muchy na tę wonią, jak na jaki lep padną i tym wyginać muszą sposobem* EZ.131; SSStp, SXVI, SL (odn. do *ceber*), SWil, SW, SDor;

kadź – katka

kadź ‘naczynie o kształcie beczki lub wiadra z jednym uchem do przechowywania żywności, płynów lub do kąpieli’, np.: [O warzeniu piwa] *Ten słód w kadź wyłożyć [...], a ta kadź ma być znakiem nakarbowana. Potym z tej kadzi do drugiej kadzi albo toku ze wszystkim przekładać [...]* EZ.106; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

katka ‘ubezdźwieczniona postać leksemu *kadka*, zdr. od *kadź*, mała kadź’, np.: *Dla łączniejszego gatunkowania ryb trzeba mieć wanny, katki, cebry* Sk.142; SSStp (*kadka*), SXVI (*kadka*), SL (*kadka*, *katka*), SWil (*brak*), SW (*brak*), SDor (*kadka*);

gruzła – gruzelka

gruzła ‘bryłka ziemi, wypukłość, grudka’, np.: [Zalecenie dla rolników] *żeby i gruzły rozbili, i dobrze rolą uwlekli bronami* Sk.63; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*daw.*);

gruzelka ‘zdr. od *bryła*, bryłka ziemi, grudeczka’, np.: *W skrudleniu abo wloczeniu po zasiewie wszelkiego zboża nie trzeba się sprzeciwiać ziemnym gruzelkom na zagonie i nie trzeba ich także trzeć bronami* Sk.171; SSStp (*brak*), SXVI (*gruzolka*, *gruzelka*), SL, SWil, SW, SDor (*gruzetek*);

snop – snopek

snop ‘duża wiązka zżętego zboża związana powróślem’, np.: *Na żniwo powrósta do wiązania snopów gotować* EZ.221; SSStp, SL, SWil, SW, SDor;

snopek 'zdr. od *snopek*, niewielki snop', np.: *Snopki stare z poszycia, któremi się już nie godzi poprawiać, na oborę rozwiązane dla nawozu miotać [...] Ek.4; Snopki z wierzchu poroszone rozstawiać na zagonie [...] Sk.56; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

łąka – łączka

łąka 'teren porośnięty roślinnością, służący do wypasu lub zbierania trawy na paszę', np.: *Łąki stare podorywać, aby z nich były nowe i lepsze trawniki Ek.10; Łąki za pogody kosić, a siano sucho zebrawszy zwozić [...] EZ.220; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

łączka 'zdr. od *łąka*', np.: *Proso rodzi się dobrze na nowiźnie jako to na łączkach (...) Sk.53; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

gałąź – gałązka

gałąź 'pęd, odrósł z pnia drzewa', np.: *Gałęzie okrzesywać, ze rdzy i grubych drzewowej skorupy ku wiosnie oskrobywać trzeba Ek.17; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

gałązka 'zdr. od *gałąź*', np.: *Figowe świeże gałązki Ek.25; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

- b) oraz pary synonimiczne – dublety morfologiczne – o identycznym znaczeniu, ale różniące się zakresem użycia ze względu na różnice chronologiczne (wyraz starszy i nowszy):

gołębieńec – gołębnik

gołębieńec 'gołębnik, domek dla gołębi', np.: *Gołębieńce, gniazda wymiatać i wysprzątać Ek.99; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (daw.);*

gołębnik 'domek dla gołębi', np.: *Gołębniki mocne dla siedliska czynić, aby tak czasu pogody, jako i podczas deszczu miały gdzie wcześniej biesiadować Sk.63; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

lub regionalne:

boisko – bojowisko

boisko 'gwarowa nazwa miejsca, zwykle w stodole, gdzie młóć zboże, klepisko, wyraz używany w Małopolsce i na Kresach połud.', np.: *Nie tylko ściany, boiska, wrota [...] w stodołach mają być słusznie opatrzone i sporządzone, ale i samych szczytów dachów nie zaniedbywać Sk.59; Na stoczystym w gumnie boisku kilka razy ziarna zwiewają Sk.136; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

bojowisko 'gwarowa, małopolska nazwa miejsca młocki, klepisko', np.: *Bojowiska zawsze mają być równe, gładkie, ubite EZ.40; SStp, SXVI, SL, SWil, SW (rzad. uż. i odn. do *boisko*), SDor (reg.).*

3. Synonimy znaczeniowe

Synonimy znaczeniowe to wyrazy bliskoznaczne o podobnym znaczeniu nadrzędnym, różniące się cechami szczegółowymi, które mogą skutkować ograniczeniem wymiany kontekstowej. W zgromadzonych poniżej przykła-

dach niepokrywające się cechy semantyczne precyzują znaczenie poszczególnych leksemów, dzięki czemu różnicują znaczenie wyrazów. Pomimo różnic semantycznych wyrazy w danym ciągu synonimicznym łączy treść pojęcia nadrzędnego (np.: w poniższych kategoriach: *oficjaliści dworscy, daniny, rachunki* itd.).

Przykłady:

dziesiątnik – ekonom – karbownik – namiestnik – urzędnik – włodarz

dziesiątnik ‘przełożony nad dziesięcioma oficjalistami dworskimi lub chłopami pańszczyźnianymi’, np.: *Dziesiątnicy aby byli w każdej wsi i jeden o drugim aby wiedział* EZ.176; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW (*stp.*), SDor (*brak*);

ekonom ‘oficjalista dworski zarządzający majątkiem, dozorujący robotników w polu, zarządca’, np.: [W źle zorganizowanym majątku może dojść do tego] *że potem urzędnik na ekonomu zwali, a ekonom na pana dziedzica [...]; Panowie ekonomowie nie tylko sami powinni prawo rozumieć, ale też i urzędników w tym sposobnych upatrowali, ponieważ i we wsiach różne trafiają się kazuse prawne [...]* EZ.184; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (inf. def. w dawnych majątkach ziemskich);

karbownik ‘nadzorca chłopów w majątku, prowadzący rejestr ich pracy’, np.: *Urzędnik każdy ma co wieczór rozmówić się z włodarzem albo karbownikiem* EZ.181; SSStp (*karbować, zakarbować*), SXVI (*karbować, karbowe*), SL, SWil, SW, SDor (*przestarz.*);

namiestnik ‘zastępca dziedzica albo ekonoma na folwarku, gumienny, karbowy, włodarz’, np.: *Urzędnik jako namiestnik pański jest obowiązany co tylko ku dobremu należy pańskiemu i pożytkowi wszelka instryją pilnie i czuło upatrować tak w podanych pańskich, jako i wszelkich innych prowentach powinien* EZ.181; [O występkach popełnianych przez chłopów] *znać dawać panu albo samym skarać namiestnikom należy* EZ.176; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*hist. w zn. polityczno-wojsk.*);

urzędnik ‘członek zarządu gospodarczego w majątku ziemskim, oficjalista, włodarz, ekonom, pisarz, rządca’, np.: *Kiedy chłop uczy rozumu urzędnika, gotowe ma nad nim panowanie* Ek.74; *Urzędnik ma strzec wyorywania granic od sąsiadów* Ek.8; SSStp, SL, SWil, SW, SDor (*daw.*);

włodarz ‘w dawnych majątkach zarządca, któremu powierzono kierowanie gospodarstwem i nadzór nad robotnikami w polu, ekonom’, np.: *Urzędnik każdy ma co wieczór rozmówić się z włodarzem albo karbownikiem* EZ.181; *Włodarz z wieczora wcześniej ma robotę opowiedzieć i nakazać* Ek.122; SSStp, SL, SWil, SW, SDor (*daw.*);

chałupnik – ogrodnik – zagrodnik

chałupnik ‘bezrolny chłop, właściciel chałupy z niewielką działką’, np.: *Oracz, każdy kmieć, zagrodnik, chałupnicy etc. powinni z pilnej swojej prace na polu i w ogrodach wiwandę sobie obmyślić, żeby jej nie kupował, ale raczej co zdobywać będzie dla swoich innych potrzeb domowych przedawał [...]* EZ.177; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

ogrodnik ‘bezrolny chłop, właściciel chałupy z niewielką działką lub bez niej, zagrodnik’, np.: *Niech panowie gospodarze, rolnicy i ogrodnicy potym dobrą upatrują ziemię, kiedy się latorośli gładkie i smagłe prącia, niechropawe, niesękowate, niekrzywe, ale*

proste i zielono kwitną, i dorastają EZ.21; SStp, SXVI, SL, SWil (*nieuż.*), SW (*rzad. uż.*), SDor (*daw.*);

zagrodnik 'bezrolny chłop, właściciel chałupy z niewielką działką, ogrodem, ogrodnik', np.: *Zagrodnika na rolę stanowiąc [...] sprzężaj dać mu potrzeba* Sk.78; *Lepiej zagrodnika mieć przy słusznej osadzie jednego aniżeli trzech chałupników* Sk.78; SStp, SL, SWil, SW, SDor (*hist.*);

czynsz – danina – oddawka // oddawek – pobór – podatek

czynsz 'podatek pieniężny, opłata za użytkowanie gruntu, dzierżawę, wyplacana na rzecz pana feudalnego od roli, zagrody', np.: *Czynsz pieniężny* Ek.118; [Sprawdzać] *Czynsze albo arendę, jeśli według powinności abo kontraktu oddają* EZ.203; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

danina 'należność wyplacana w pieniądzech lub naturze', np.: *Daniny od chłopów różne w ziarnie należące, osobliwie sspy [sspy – niejasne C. G.] z nowego wybrać, bo ku wiośnie i ku nowemu z trudnością od nich odebrać co może [...]* Ek.113; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

oddawka // oddawek 'podatek, danina, należność', np.: *Gdy na oddawkę postanowią oborę od faskowej krowy faska ma być oddana* Ek.120; *Po tym oddawku dopiero jego ta rzecz będzie* Sk.44; SStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL (*oddawka, oddawek*), SWil, SW (*rzad. uż.*), SDor (*brak*);

pobór 'podatek, danina', np.: [Od chłopów] *Pobory, podymne, rogowe, pogłówne, czopowe, jeśli od nich wybrane i za kwitami pobrane* Ek.86; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

podatek 'opłata, danina', np.: [Chłopów] *nie ciemiężyc podatkami i robocizną* Ek.64; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kalkulacja – karb – rachunek

kalkulacja 'rachunek, dokonanie obliczenia', np.: [W browarze prowadzić skrupulatny rejestr dochodów] *z karbami, z pieniędzmi odebranymi konfrontować i kalkulacją uczynić [...]* EZ.202; SStp, SXVI, SL, SWil, SW (*rzad. uż.*), SDor;

karb 'rejestr, rachunek używany przez niepiśmiennych w postaci nacięć na deszczulce lub kiju, oznaczających zaciągnięty dług, liczbę bydła itp.', np.: [W browarze prowadzić skrupulatny rejestr dochodów] *Karby achtelów mieć wyszykowanych i podpisanych dwa, jeden przy urzędniku dla kwoty, drugi przy kaczmarzu dla weryfikacyjnej wydawnego i wyszynkowanego piwa* EZ.105; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

rachunek 'stan majątku, kapitału w obrocie handlowym wyrażony w liczbach; podsumowany spis należności', np.: *Drewniane naczynia, które tylko do gospodarstwa należeć będą, te według samej potrzeby ma do rachunku przyjąć dwór* EZ.180; *Gdy obora na oddawce, przyjąć trzeba do rachunku* EZ.180; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

dobra – klucz – majątność

dobra 'duży majątek ziemski, posiadłość ziemska', np.: [...] *dobra ziemiańskie czynią człowieka ubłogosławionym, nad które nic przyzwoitszego i użyteczniejszego być w powszechnym pożyciu może* Ek.8; SStp, SXVI, SL, SWil, SW (*stp.* w zn. 'posiadłość, mienie' oraz *l.mn.* w zn. 'duży majątek ziemski'), SDor;

klucz ‘duży majątek ziemski, składający się z pewnej liczby wsi, folwarków’, np.: [Zalecenie, by dołączyć do rejestru dodatkowe karty w przypadku] *Jeśliby się w kluczu jakim więcej znajdowało folwarków [...]* Ek.Modelusz125; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

majątność ‘posiadłość ziemska, własność, majątek, posiadłość, dziedzictwo’, np.: *Kalendarz albo minucyje mieć przy każdej majątności tak dla obserwowania świąt, jako też i dla doskonałego w gospodarstwie upatrowania czasu i dla rachunków* Ek.1; [O konieczności spisowania inwentarza] *gdyż przez ten sposób zabieżeć może majątności spustoszeniu* Ek.2; SStp (*brak*), SXVI, SL, SWil, SW (*stp.*), SDor (*daw.*);

dwór – folwark

dwór ‘majątek ziemski, folwark, mieszkanie dziedzica, jego pełnomocnika lub dzierżawcy wraz z zabudowaniami gospodarczymi, np.: [Niegospodarnemu rolnikowi] *to mu do dwora wziąć krescencyją i [pro]ducta proportione według jego potrzeby i wyżywienia dawać* EZ.176; [Rolnik, który ma kilku synów] *jednego z nich [...]* *niech da w rzemiosło, które jest [w] wsi i samemu dworowi zawsze potrzebne* EZ.177; *Bo to wiedzieć potrzeba, że co chłopom dwór da na załogę i osadę, to będzie w inwentarzu* Sk.78; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

folwark ‘oddzielna część wsi, dwór, mieszkanie dziedzica, jego pełnomocnika lub dzierżawcy folwarku wraz z zabudowaniami gospodarczymi, wchodząca często w skład większej posiadłości ziemskiej’, np.: [O daninach] *Kokosze danne, które chłopci do folwarku oddają* Gosp.72; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*daw.*);

ogrodza // ogrodzenie – parkan // oparkanie – płot

ogrodza ‘ogrodzenie’, np.: *Ule mają być w ogrodzy i zamknięciu dobrym sporządzone* Ek.136; SStp, SXVI (*ogroda* ‘twierdza’), SL, SWil, SW (*stp.*), SDor (*brak*);

ogrodzenie ‘płot, parkan’, np.: [Sprawdzać] *Ogrodzenie, jeśli jest słuszne, w słusznym zostaje zawarciu* EZ.204; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

parkan ‘ogrodzenie z palów, desek, słupów’, np.: [Elementem dworu są] *parkany i ogrodzenie* Ek.Modelusz; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

oparkanie ‘ogrodzenie’, np.: [Przy gumnie musi być] *oparkanie lub jakie ogrodzenie* Ek.Modelusz; SStp, SXVI, SL (*oparkanie*), SWil, SW, SDor;

płot ‘ogrodzenie plecione z chrustu’, np.: [Sprawdzać] *W płotach i w wszelkim ogrodzeniu, jeśli jest dozór i pilność, żeby ich nie rozbierali i nie palili [...]* EZ.202; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

izba – komnata – pokój

izba ‘pomieszczenie mieszkalne, pokój, zwłaszcza niewykwintny’, np.: [Zalecenia architektoniczne] *Pokojowe izby, które mają być wszere łokci 10, wzdłuż 7* EZ.14; *Stołowa izba, która ma łokci wszere sama w sobie także 10, wzdłuż 7* EZ.14; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

komnata ‘mały pokój mieszkalny, izba’, np.: *Budynki dworskie z izbami, pokojami, izdebkami, z komnatami, z kumorami, z spiżarnią, z gankami, sienią* Ek. Modelusz; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*daw.* ‘pokój zwłaszcza duży, urządzony z przepychem’);

pokój ‘pomieszczenie mieszkalne, komnata, izba’, np.: *Budynki dworskie z izbami, pokojami, z komnatami [...] Ek. Modelusz; [Zalecenie dla gospodyni] W pokoju zaś wszelka wygoda [ma być] Ek.93; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

grunt – pole – rola – ziemia

grunt ‘ziemia uprawna’, np.: *Skrudlenie abo włóczenie, gdy grunt jest spadzisty, pochodzistym przygórzysty, mniej potrzebna praca Sk.172; Zagonowe owoce, mianowicie pory, cebule, czosnki (w zagonie, w gruncie chowane) Sk.74; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

pole ‘obszar ziemi nadający się do uprawy, ziemia uprawna, rola’, np.: *Przestrzegać, aby według czasu i zwyczaju wszelkie były sprawowane pola Ek.7; Pola albo role gospodarzom objechać potrzeba (...) Ek.105; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

rola ‘ziemia uprawna’, np.: *Pola abo role są trojaki: jedne na oziminę, drugie na jarzynę, trzecie na ugór, według kadencji jako na który rok przypadną Ek.3; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

ziemia ‘grunt, pole, gleba’, np.: *Krzemienistą ziemię wybierać aż do samej gruntowej twardziny; bo czasem się trafi twarda ziemia, a pod nią będzie miękka Ek.5; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

odłóg – ugór

odłóg ‘rola zostawiona na dłuższy czas bez uprawy, aby wypoczęła i wzmocniła się’, np.: *[Zalecenie, by sprawdzać, czy pole nie leży] przez niedbalstwo odłogiem Ek.105; SStp (brak), SXVI, SL, SWil, SW, SDor (przestarz. stać odłogiem);*

ugór ‘pole nieuprawiane’, np.: *Ugorami role odpoczywają [...] EZ.22; Nawozu na ugory jak najwięcej zwozić Ek.104; Ugory aby dobrze przed św. Janem Chrzcicielem były nie tylko położone, ale też i sprawione, pilnego zażyć starania EZ.18; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

kopa – sterta

kopa ‘stóg siana lub zboża składający się z 60 snopów’, np.: *Kopa zboża, sześćdziesiąt snopków Sk.29; Układać w kopy siano Sk.114; Pod jedną liczbą po jednej w polu układać kopie Ek.11; W polu z pilnością kopy liczyć [...] Ek.11; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

sterta ‘duża kupa porządnie ułożonego zboża lub siana’, np.: *[Siano] [...] sucho zwieść do gumna, wiele fur z stert, brogów conotować Ek.10; SStp, SL, SWil, SW, SDor;*

plug – radło

plug ‘narzędzie rolnicze z lemieszem do głębokiego orania’, np.: *Plugi do orania i sprawowania ról na jare zboża niech wcześniej wychodzą, aby żadnego nie było omieszkania, bo im najprędzej zasieje, tym też obfitszy i plenniejszy będzie urodzaj [...] Ek.100; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

radło ‘narzędzie rolnicze służące do przeorywania w poprzek roli pooranej plugiem w celu spulchnienia jej wierzchniej warstwy, rodzaj pluga’, np.: *Plugi, brony, radła, wozy i inne sprzęty gospodarskie wcześniej ponaprawiać [...] Ek.96; Radłem ziemię uprawić Sk.112; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;*

ceber – skopek – wqworok – wiadro

ceber ‘duże drewniane naczynie z uchami do noszenia wody lub trunków’, np.: *Naczynie browarniane [...] wiadra, rynny, konwie, cebry, kosz do chmielu* Ek.Modelusz; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

skopek ‘drewniane wiadro z jednym uchem na mleko, wodę, zaprawę murarską’, np.: *Przy każdym doiwie trzeba pilnego oka, aby skopki z mlekiem na stronę nie szły [...]* Ek.32; *Mleko z wydojenia aby z czystych skopków w czyste naczynie przez gęstą chustę przeprawiano [...]* EZ.128; SStp (*skop, skopiec*), SL (*szkopiec, skopiec*), SWil, SW, SDor (*szkopek, skopek*);

wqworok ‘zdr. od *wqwor*, drewniane kilkugarncowe wiadro z pałąkiem lub powrózkiem przez wierzch do noszenia wody, mleka’, np.: [Na wypadek pożaru] *W miastach, w miasteczkach i porządnym wsiach, gdzie jest urząd, mają być sikawki od tokarzów, od miechowników wqworki skórzane [...]* Sk.130; SStp (*brak*), SL, SWil, SW (*stp.*), SDor (*brak*);

wiadro ‘naczynie głównie do wyciągania wody ze studni i jej przetrzymywania’, np.: [Studnia, żuraw] *Z wiadrami na linie albo łańcuchu* Ek. Modelusz; SStp, SL, SWil, SW, SDor.

4. Synonimy stylistyczne

Tego rodzaju jednostki wyrazowe – obok synonimów znaczeniowych – tworzą u Haura jeden z najliczniejszych typów bliskoznaczników. Przede wszystkim różnią się od siebie określonym typem nacechowania bez zmiany znaczenia wyrazu nacechowanego. Leksemy wchodzące w skład niektórych ciągów synonimicznych mają zabarwienie:

a) ekspresywne, np.:

chłop – chłopek

chłop ‘w społeczeństwie feudalnym człowiek najniższego stanu, rolnik, wieśniak, włościanin’, np.: [O wsparciu chłopu przez dziedzica] *założyć chłopu za słuszną racją i własną potrzebą* Ek.65; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

chłopek ‘zdr. od *chłop*, wyraz z odcieniem pejorat.’, np.: *Osadni chłopkowie* Ek.101; *Chłopek na wsi niech tego przestrzega, aby zbożem i chlebem ostrożnie szafował, żeby go do nowego stawo [...]* EZ.216; SStp (*brak*), SXVI (*protekc., lekko pogard. i pobłaż.*), SL, SWil (*z politow.*), SW, SDor (*przestarz.*);

kmieć – kmiołek

kmieć ‘rolnik, włościanin, chłop’, np.: *Kmieć, który nie zasieje, już wiary niegodzien, a we zły głód pan go nie założy, ani mu co zborguje* Ek.27; *Jak kmiecia całego osadzić* Sk.42; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kmiołek ‘zdr. od *kmieć*, poddany chłop, wyraz wartościujący bez nacechowania deminut.’, np.: *Ubodzy kmiołkowie* Ek.72; SStp (*brak*), SXVI (*z neutralizacją funkcji deminutywnej*), SL, SWil, SW, SDor (dziś. *iron.*);

pasterz – pastuch

pasterz ‘parobek pasący owce, bydło, konie, wyraz z odcieniem pozytywny’, np.: *Pasterzom karby wszelkiego bydła oddać, którzy co dzień z nich wieczór [...] rachować się powinni* Ek.113; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*książk.*);

pastuch ‘parobek pasący zwierzęta domowe na pastwisku, wyraz z odcieniem pejoratywnym’, np.: *Pastuchowie mają mieć karby bydła* Ek.25; *Pastuchów [...] podczas długiej nocy budzić, aby bydła doglądali* Ek.121; SSStp (*pastucha*), SXVI (*pastuch, pastucha*), SL (*pastuch, pastucha*), SWil, SW, SDor;

b) potoczne, np.:

pertyka – półko – pręt

pertyka ‘pręt mierniczy’, np.: *Pertyka jest pręt mierniczy, który ma w sobie wszereż i wzdłuż łokci półósma kwadratowych kupieckich nazywa się pospolicie półko* EZ.25; *O perpendykulach [tj. o liniach pionowych – C.G.], o pertykach nie każdemu zrozumiana nauka* Sk.47; SSStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW (*brak*), SDor (*brak*);

półko ‘potoczna nazwa pręta mierniczego’, np.: *Pertyka jest pręt mierniczy, który ma w sobie wszereż i wzdłuż łokci półósma kwadratowych kupieckich, nazywa się pospolicie półko* EZ.25; *Ean frankoński zamyka w sobie półek albo pertyk 12 960* EZ.25; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*in. znacz.*);

pręt ‘dawna miara długości ziemi licząca 4,5 m, pertyka’, np.: *Sznur zasię jeden ma w sobie pręty trzy: a pręt jeden ma w sobie łokci 15* EZ.25; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*hist.*);

c) specjalistyczno-środowiskowe, np.:

połownik – półrolnik

połownik ‘specjalistyczna nazwa półrolnika, chłopą posiadającego gospodarstwo mniejsze o połowę od kmiecia’, np.: *Połownik, półrolnik połowicę tego wszystkiego ma, co kmieć cały* Sk.43; SSStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW, SDor (*ekon. hist.*);

półrolnik ‘specjalistyczna nazwa połownika, chłopą posiadającego gospodarstwo mniejsze o połowę od kmiecia’, np.: *Połownik, półrolnik połowicę tego wszystkiego ma, co kmieć cały* Sk.43; SSStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW, SDor (*ekon. hist.*);

chujec – kiernoz

chujec ‘samiec świni domowej do celów rozplodowych, knur, kiernoz’, np.: *Na to też mieć oko, aby jaki na ustroniu nie zamieształ się chujec, który by znacznie pańskim ujmował obroku wieprzom* Ek.21; SSStp (*brak*), SXVI (*brak*), SL, SWil, SW, SDor (*brak*);

kiernoz ‘środowiskowa nazwa knura, samca świni domowej do celów rozplodowych’, np.: *Wszelki przychówek krom inwentarskiego stada, maciorek, kiernozów i wieprzów, zawsze liczyć i terminować do rejestrów trzeba* EZ.131; SSStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*zool.*);

d) regionalne, np.:

przednik // zaprzednik – przewodnik

przednik ‘gwarowa nazwa żniwiarza przodującego, pierwszego kosiarza’, np.: *Przednika chyżego i sposobnego do żniwa, aby drudzy za nim pociągali, wcześniej obstalować, choćby mu też na więcej płacy pozwolić* EZ.221; SStp (*brak*), SXVI (*bez nacech. roln.*), SL (*brak*), SWil, SW, SDor (*reg.*);

zaprzednik ‘żniwiarz przodujący, pierwszy kosiarz’, np.: *Kto chce prędko żniwo odprawić, niechże upatrz zaprzednika lub przewodnika, za którym by drudzy pociągali żniwiarze* Ek.52; SStp (*brak*), SL, SWil, SW (*mało uż.*), SDor (*brak*);

przewodnik ‘żniwiarz przodujący, pierwszy kosiarz’, np.: *Kto chce prędko żniwo odprawić, niechże upatrz zaprzednika lub przewodnika, za którym by drudzy pociągali żniwiarze* Ek.52; SStp (*bez nacech. roln.*), SXVI (*bez nacech. roln.*), SL, SWil, SW, SDor (*inf. def. o ptakach i zwierzętach: idący na czele stada*);

skrudlenie – włóczenie

skrudlenie ‘gwarowa nazwa bronowania przed drugim oraniem w celu rozbitcia grud, wyraz używany w Małopolsce’, np.: *Skrudlenia zaś jest w tym osobliwy skutek, że równa ziemię dla różnych skib orania* Sk.64; SStp (*brak*), SL (*skródlić, skrudlić*), SWil, SW (*skródlić*), SDor (*skrudlić, gw*);

włóczenie ‘bronowanie po podorywce przed właściwym oraniem’, np.: *W oraniu, w uprawie, w nawożeniu nawozu, odwracaniu, radzeniu, w pokładaniu i włóczeniu albo skrudleniu kto chce nabyć ekspertyzencyj, ile nowotni gospodarze, niech im ten będzie snadny do wiadomości sposób i rzetelna nauka* Sk.52; SStp (*włóczyć ‘bronować’*), SL (*brak*), SWil, SW, SDor (*włóczyć, roln.*);

dół – loch – piwnica – sklep

dół ‘nakrywany dół w ziemi do przechowywania płodów rolnych, rodzaj piwnicy’, np.: *Jarzyny do chowania w doły w piaszczysty grunt wkopać* Ek.9; [Zalecenie, aby] *Jarzyny zaś, jeśli obeschle, w piaszczystych zakopano dolach i doły porachować* Ek.85; SStp, SXVI, SWil, SW (*gw.*), SDor (*in. znacz.*);

loch ‘pomieszczenie podziemne o różnym przeznaczeniu, często do przechowywania zapasów na zimę, znajdujące się osobno od budynku’, np.: *Loch także słuszny dla nabiałów, tak na zimę, jako i na lato, tylko aby był w cieniu, a nie na całym zbudowany słońcu, tak dla lepszego chłodu, tako też aby od zbytniego gorąca nie psowały się nabiały* EZ.112; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

piwnica ‘pomieszczenie podziemne o różnym przeznaczeniu, często do przechowywania zapasów na zimę, znajdujące się pod budynkiem’, np.: [O fundamentach] *Jedne dla piwnic muszą być głębsze. Drugie zaś bez piwnic według sposobnej jednak ziemię [...] i według machines budynku trzeba się miarkować* EZ.5; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

sklep ‘gwarowa nazwa piwnicy, wyraz używany w Małopolsce, na Mazowszu, w Wielkopolsce i na Kaszubach’, np.: *Lamus alias sklep z porzonnym mieć zawarciem, tak dla ognia [strzeż Boże], jako też i dla postronnego i domowego złodzieja, abyś był we dnie i w nocy pewny swojej substancyj* EZ.4; SStp (*‘sklepienie’*), SL, SWil, SW, SDor (*daw., dziś reg.*);

murawa – trawa // trawnik

murawa ‘gęsta, niska trawa, wyraz używany zwłaszcza na Mazowszu’, np.: *Proso rodzi się dobrze na nowiźnie jako to na łączkach [...], gdzie tylko rośnie murawa na murawie* Sk.53; SStp (*brak*), SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

trawa ‘gatunek roślin służących jako pokarm dla zwierząt lub traktowanych jako chwast’, np.: *Łąki stare podorywać i z nich nowe restaurować łąki dla lepszej i bujniejszej trawy* Ek.113; *Trawy w ogrodach, sadach i pokątnie dla bydła rznąć [...]* Ek.106; SStp, SL, SWil, SW (gw. ‘wszelka roślinność drobna i dzika’), SDor;

trawnik ‘trawa’, np.: *Wartę mieć, gdy się na łąkach trawniki puszczają* Ek.10; *Łąki stare podorywać, aby z nich lepsze i nowe były trawniki* Ek.10; *Len świeży porozkładać na trawniku* Sk.82; SStp, SL, SWil, SW (*brak*), SDor (‘teren obsiany trawą’);

kogut – kur

kogut ‘samiec kury’, np.: *Kur abo kogut słusznej ma być urody i proporcycje* Sk.154; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kur ‘gwarowa nazwa koguta, wyraz używany w Małopolsce półn.-wsch., na Mazowszu i Kaszubach’, np.: *[Kokosze] do kura wypuszczać (...)* Ek.35; *Kury kapłonic* Ek.109; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*książk.* albo *reg.*);

gnój – nawóz

gnój ‘gwarowa nazwa naturalnego nawozu, mieszanina odchodów zwierzęcych ze słomą i sianem do użyźniania ziemi’, np.: *Ogrody, aby na wiosnę gnojem sprawiono i podorano, dojrzyć* Ek.98; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

nawóz ‘obornik nawieziony do użyźnienia roli’, np.: *Przyczyniają sobie niektórzy nawozu z sasinę albo posieczonej trzciny na stawie* Sk.31; SStp (*brak*), SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

gąsienica – liszka

gąsienica ‘larwa motyla i niektórych błonkówek’, np.: [Tytuł] *Na gąsienice albo liszki* Ek.25; *Z każdego drzewa, szczepia, latorośli obierać gąsienice, które spod drzewa na kupę wygrabić, aby się to nie mnożyło robactwo, spalić do szczętu* Ek.16; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

liszka ‘gwarowa nazwa larwy motyla i niektórych błonkówek’, np.: *Liszki abo gąsienice z drzewa obierać* Ek.97; *Podczas susza zwykli liszki, robacy ziemni, młodocianą na zagonach podgryzywać z korzenia rosadę [...]* Ek.9; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor;

kurza noga – portulaka

kurza noga ‘portulaka, ludowa nazwa warzywa do użytku kuchennego i leczniczego’, np.: *Portulaka to jest kurza noga* EZ.69; SStp (*brak*), SXVI (nazwa bez definicji odnotowana przy haśle *portulaka*), SL, SWil, SW, SDor (*brak*);

portulaka ‘portulaka, warzywo do użytku kuchennego i leczniczego’, np.: *Portulaka to jest kurza noga* EZ.69; SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SDor (*bot. ogr.*);

e) oraz wyrazy rzadkie, osobliwe, np.:

żeńczarz – żniwiarz

żeńczarz ‘żniwiarz, wyraz rzadko odnotowywany w słownikach’, np.: *Podczas dojrzalego w kłosiu ziarna wcześniej obmyślić żeńczarzów według osady i powinności poddanych, a jeśli do tej roboty nie wystarczy domowa robocizna, to po miasteczkach na pieniądze obwołać pomienionych żeńczarzów [...] EZ.221; SStp (żeniec, żniec, żeńca, żyńca), SL (żeńca, żeniec), SWil, SW (stp. żeńczarz, gw. żeńca), SDor (żeniec);*

żniwiarz ‘człowiek pracujący przy żniwach’, np.: *Modelusz arytmetyczny abo fabuła relationis [...] z trzech folwarków z próbą plonu i żniwiarzom solutią Sk.Modelusz; [Sposób, aby urzędnicy odbyli żniwa] i próbę plonu i o żniwiarzach relatią [zdali dziedzicowi] Sk.Modelusz; SStp (brak), SL, SWil, SW, SDor.*

Zakończenie

W piśmiennictwie Haura synonimy rzeczownikowe stanowią dość pokazną grupę, zróżnicowaną semantycznie oraz pod względem wymiany kontekstowej. W ramach kryterium semantycznego można przeprowadzić tu podział na synonimię kompletną (por. Mika i in. 1998: 55; Rudnicka 2006: 266), charakteryzującą się tożsamością znaczenia i nacechowania stylistycznego (np.: *dziedzic – pan, frukt – owoc, korda – sznur*) oraz niekompletną (Rudnicka 2006: 266), która zachowuje ważne wspólne elementy znaczeniowe, ale wprowadza pewne zmiany w drugorzędnych cechach semantycznych lub przeobraża charakter stylistyczny wyrazów (np.: *izba – komnata – pokój, dół – loch – piwnica – sklep, chłop – chłopek, kmieć – kmiotek*). Podobnego podziału można dokonać także w ramach kryterium wymienności kontekstowej. W jednej grupie mieszczą się synonimy totalne (Rudnicka 2006: 266), tzn. całkowicie wymienne kontekstowo (np.: *dziedzic – pan, chłop – kmieć – rolnik, frukt – owoc, virga – laska, browar – mieluch – ozdownia – słodownia*) i nietotalne, częściowo wymienne (Rudnicka 2006: 266), (np.: *czynsz – danina – oddawka / oddawek – pobór – podatek, kalkulacja – karb – rachunek*).

Użyte przez Haura synonimy przynależą do zasobu leksykalnego epoki, były wówczas znane, być może rywalizowały ze sobą (np.: *powinność – robocizna // robota*). Dopiero w późniejszych czasach część użytych przez pisarza leksemów agrarnych zacznie wychodzić z użycia lub zmieni swoje znaczenie². Niektóre synonimy są dialektyzmami (np.: *boisko* ‘klepisko’, *bo-*

² W ujęciu diachronicznym w większości par lub ciągów synonimicznych jeden z członów jest już dzisiaj archaizmem (np.: *pan* ‘dziedzic’, *połownik* ‘półrolnik’, *ogrodnik* ‘chłop bezrolny’, *zagrodnik* ‘chłop bezrolny’, *powinność* ‘pańszczyzna’, *robocizna* ‘pańszczyzna’, *żeńczarz*

jowisko 'klepisko', *dół* 'prymitywny rodzaj piwnicy', *sklep* 'piwnica', *wąworek* 'wiadro', *żeńczarz* 'żniwiarz', *skrudlenie* 'bronowanie'). Inne są nacechowane stylistycznie (np.: książk. *pasterz*, z odcien. politow. *chłopek*, *kmiotek*, pogard. *pastuch*). Wśród synonimów znajdują się wyrazy, które mają zarysowane znaczenie specjalistyczne (np.: roln.: *włóczenie* 'bronowanie'; ekon.-hist.: *półrolnik* 'chłop posiadający gospodarstwo mniejsze o połowę od kmiecia', *połownik* 'półrolnik'; bot.-ogr.: *portulaka* 'roślina warzywna i lecznicza'; zool.-środowisk: *kiernoz* 'knur'; pot.: *pólko* 'pertyka, miara długości').

Zastosowane synonimy pełnią u Haura głównie funkcję precyzującą (zarówno ściśle semantycznie, jak też terytorialnie lub stylistycznie). Umożliwiają jasny, wyczerpujący przekaz opisywanych treści, a jednocześnie pomagają uniknąć monotonii powtórzeń. Precyzji i komunikatywności służy przede wszystkim sposób zestawiania synonimów na zasadzie szeregu (np.: *pan abo dziedzic, pola abo role, przednik abo zaprzędnik, pasieka abo pszczelnik, portulaka to jest kurza noga*) lub wyliczenia bliskoznaczników w bezpośrednim sąsiedztwie (*zagrodnicy, chałupnicy; izby, izdebki, komnaty, pokoje*). Takie grupowanie synonimów pośrednio pełni także funkcję stylistyczną: wzmacnia prezentowane w poradnikach treści, zdradza zaangażowanie autora i jego troskę o zrozumiałość wypowiedzi. W dziełach Haura spotyka się niekiedy zestawienia więcej niż dwu synonimów, co można tłumaczyć poradnikowym charakterem jego tekstów – obszernych, zróżnicowanych leksykalnie, specjalistycznych (tj. poradnikowych, protoencyklopedycznych) opracowań rolniczych, zawierających różnorodne typy wyrazów: ogólnopolskie i gwarowe, zapożyczone, nacechowane stylistycznie i neutralne, specjalistyczno-środowiskowe lub rzadkie, osobliwe. Czynniki te połączone razem współtworzą zauważalną u Haura impresywność oraz użytkowość jego utworów.

Wykaz skrótów

- Ek. – J.K. Haur: *Ekonomika ziemiańska generalna*. Kraków 1675.
 EZ. – J.K. Haur: *Ziemiańska generalna ekonomika*, Kraków 1679.
 SDor – W. Doroszewski (red.): *Słownik języka polskiego*. T. I–X. Warszawa 1958–1969.
 Sk. – J.K. Haur: *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej ziemiańskiej*, Kraków 1689.
 SL – S.B. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa 1807–1814.
 SStp – S. Urbańczyk (red.): *Słownik staropolski*. T. 111. Wrocław 1953–2002.

'żniwiarz', *dziesiątnik* 'oficjalista dworski', *urzędnik* 'oficjalista dworski', *mleczno* 'mleko', *pszczelnik* 'pasieka', *sztok* 'źródło', *korda* 'miara długości', *pret* 'miara długości'). Część leksemów bliskoznacznymi miała wówczas inne znaczenie niż obecnie (np.: *naczynie* 'narzędzie', *orgia* 'miara długości', *ogrodnik* 'chłop bezrolny').

- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa 1900–1927.
- SWil – A. Zdanowicz i in.: *Słownik języka polskiego*. Wilno 1861.
- SXVI – M.R. Mayenowa (red.): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–36. Wrocław–Warszawa 1966–2012.

Literatura

- Apresjan J. (1980): *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław.
- Cegięła A., Markowski A. (1986): *Synonimia w odmianach środowiskowych i słownictwie współnoodmianowym współczesnej polszczyzny*. „Poradnik Językowy” z. 6, s. 381–387.
- Jadacka H. (1986): *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*. „Poradnik Językowy” z. 6, s. 404–412.
- Mika T., Pluskota D., Świetlik K. (1998): *Teoria synonimu a praktyka leksykograficzna*. „Poznańskie Studia Językoznawcze”. T. 3. Poznań, s. 55–64.
- Polański K. (1993): *Synonimia*. [W:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław, s. 533–534.
- Plóciennik I., Podlaska D. (2006): *Synonimia*. [W:] *Słownik wiedzy o języku*. Bielsko-Biała, s. 268–269.
- Rudnicka E. (2006): *Synonimia*. [W:] *Nauka o języku*. Red. nauk. A. Markowski. Warszawa, s. 266.
- Satkiewicz H. (1986): *Synonimia w ujęciu Profesora Stanisława Skorupki*. „Poradnik Językowy” z. 6, s. 375–380.
- Skorupka S. (1954): *Wyrazy bliskoznaczne i ich wartość stylistyczna*. I. *Typy wyrazów bliskoznacznych*. „Poradnik Językowy” z. 4, s. 8–15.

Summary

The material researched in this article are nouns arranged in pairs or series of synonyms, which have been selected from three popular seventeenth-century agricultural guides by Jakub Kazimierz Haur. The analysis distinguishes 4 types of synonyms: full synonyms (eg: *dziedzic – pan*), partial synonyms (eg: *dół – loch – piwnica – sklep*), semantic synonyms (eg: *dziesiątnik – ekonom – namiestnik – urzędnik – włodarz*) and stylistic synonyms (eg: *chłop – chłopek, kmięć – kmiotek, pasterz – pastuch*). The synonyms used in Haur's texts function mainly to make the meanings precise, they allow for a clear and comprehensible message to be sent and help to avoid the monotony of repetition. Indirectly, they also have a stylistic function: they emphasize the content of the texts, reveal the author's involvement and his concern for the intelligibility of the text. All these factors work together to impress the reader of Haur's works.